

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
 सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
 माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिबडा
 माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई
 माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
 माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश कुमार दुंगाना
 आदेश

०७७-WC-०००१

विषय: उत्प्रेषणसमेत।

काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. २९ अनामनगर बस्ने
 अधिवक्ता चन्द्रमणि पौडेल १ निवेदक

विरुद्ध

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	१
भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं. १	
भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग (हाल राष्ट्रिय भूमि आयोग) सिंहदरबार, काठमाडौं १	प्रत्यर्थी

नेपालको संविधानको धारा १३३(१), (२) र (३) बमोजिम यस अदालतको संवैधानिक दायरीमा दर्ता भई यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:-

संक्षिप्त तथ्य

- म निवेदक कानून व्यवसायी हुँ। सार्वजनिक सरोकारको विषय लिई सम्मानित अदालतमा उपस्थित भएको छु। म निवेदकले २०७१ सालमा नेपाल सरकारले गठन

(Signature)

५१४

गरेको सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग कानून र संविधान प्रतिकूल भएकोले बदर गरी पाउँ भनी सम्मानित अदालतमा रिट दायर गरेकोमा अन्तरिम आदेश जारी भै उक्त अन्तरिम आदेश हालसम्म यथावत् रहेको छ। उक्त रिट निवेदन विचाराधिन रहेकै अवस्थामा नेपाल सरकारले पुनः मिति २०७७।१।१ मा भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ जारी गरेको छ। धेरै पटक सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगहरु बनी पटक-पटक जग्गा वितरण गरिए पनि सुकुम्बासी समस्या समाधान हुनुको सहा भु-माफिया र सत्ताका नजिकमा रहेकाले मात्र जग्गा पाएका छन्। हालसम्म कति व्यक्तिलाई कति जग्गा वितरण गरेको भन्ने विवरण समेत सरकारसँग छैन। पहुँचबाट जग्गा पाएकाहरूले दश एधार वर्षपछि जग्गा विक्री गरी पुनः सुकुम्बासी भै बस्ने गरेका छन्। कुनै सुकुम्बासीले जग्गा बाहेकका अन्य विभिन्न सम्पत्ति राखे गरी आफूलाई सुकुम्बासी बनाउने काम गरेका छन्। अर्कातिर्फ प्रस्तुत गठन आदेशमा अव्यवस्थित बसोबासी भनी आफ्ना नाममा जग्गा भएकालाई समेत सरकारी जग्गा दिने भनिएको छ जुन संविधानको धारा ४० र धारा ४२ समेतको विपरीत छ।

भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख, ५२ग समेतको कानूनी व्यवस्था नेपालको संविधानको धारा ४० समेतसँग बाझिएको छ। संविधानको धारा ४०(५) मा “राज्यले भूमि हीन दलितलाई कानून बमोजिम एकपटक जमिन उपलब्ध गराउनु पर्ने छ” भन्ने उल्लेख गरिएको छ। तर हालसम्म के कति व्यक्तिलाई राज्यले सुकुम्बासी भनी जग्गा दिएको भन्ने तथ्याङ्क समेत राज्यसँग छैन। भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख, ५२ग, ५२घ, ५२ड मा संविधानमा व्यवस्था गरिएको भूमि हीन दलितलाई जग्गा हस्तान्तरण गर्ने कुनै कुरा उल्लेख नगरी उल्टो उनीहरूको हक हनन् हुने गरी सरकारी जग्गा ओगटेर बसेका अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा दिने भनी भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौं संशोधनबाट ल्याइएको कानूनी व्यवस्था नेपालको संविधानको धारा ४० (५) र ४२ सँग बाझिएको छ।

वास्तविक सुकुम्बासी पहिचान गर्न स्थानीय सरकारलाई बढि जिम्मेवार बनाउनु पर्नेमा सो नगरी सबै अधिकारहरु आयोगलाई दिने गरी गरिएको आयोग गठनले संविधानको मर्म भावना र प्रस्तावनामा उल्लेखित शर्त विपरीत हुन गएको छ। त्यसका अतिरिक्त आयोग गठन गर्दा संविधानको धारा ४२ बमोजिम समानुपातिक समावेशिताको आधारमा

गोप्य

सबै वर्गलाई समेट्नु पर्नेमा कसैलाई नसमेटी गठन गरिएको आयोग त्रुटिपूर्ण भै बदरयोग्य छ ।

सरकारले कस्ता जग्गाहरु हस्तान्तरण गर्न नसकिने कुरा यकिन गरी आयोग गठन गर्नु पर्नेमा सो केही नगरी सम्पूर्ण अधिकार आयोगलाई दिदा वन, जंगल ऐतिहासिक महत्वका जग्गाहरु समेत व्यक्तिका नाममा जाने प्रवल संभावना बढेको छ । राज्यले शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको ग्यारेन्टी गरेपछि सुकुम्बासी आफैले आफ्नो-आफ्नो बासस्थानको व्यवस्था गर्न आफै सक्षम हुने र राज्यलाई समेत कुनै भार नपर्ने भएकाले सरकारी जग्गा वितरण गर्नुको सङ्ग शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अतः संविधानको धारा ४०(५) सँग बाझिएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग अमान्य घोषित गरी सोका आधारमा गठन गरिएको भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ समेत बदर गरी सरकारी जग्गाको संरक्षण गरी पाउँ । साथै तत्काल अन्तरिम आदेश जारी नभएमा प्रस्तुत मुद्दाको औचित्य नरहने र वास्तविक रूपमा जग्गा पाउनु पर्ने भूमि हीन दलित सुकुम्बासीले जग्गा प्राप्त गर्न नसकि सामाजिक न्याय पर्न नसक्ने हुनाले अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउन निवेदन गर्दछु भन्नेसमेत बेहोराको रिट निवेदन ।

२. यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? आदेश जारी हुनु नपर्ने कानूनबमोजिमको आधार र कारण भए सोसमेत साथै राखी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक ७ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी प्रत्यर्थीहरुलाई यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी सूचना म्याद जारी गरी लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु । निवेदकले माग गरेको अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा विचार गर्दा, निवेदकले उठाएको विषयवस्तु पूर्ण सुनुवाइ हुँदाका बखत निरूपण हुनु पर्ने प्रकृतिको देखिँदा हाललाई निवेदन मागबमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु परेन । साथै प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित निवेदक अधिवक्ता चन्द्रमणि पौडेल विरुद्ध सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग भएको उत्प्रेषण मुद्दा (०७४-W.C.-००५७) साथै राखी पेश गर्नु भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतको मिति २०७८।४।२९ को आदेश ।

३।०

३. भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग संविधान विपरीत छैन। संविधानको धारा ४२ को उपधारा ४ मा प्रत्येक किसानलाई कृषि कार्यको लागि भूमिमा पहुँच स्थापना गरिने विषय कार्यान्वयन गर्न भूमि हीन सुकुम्बासी, भूमि हीन दलित किसान लगायतको स्वामित्व पहुँच श्रृजना गर्न ऐनको दफा ५२क, ५२ख र ५२ग को व्यवस्था गरिएको हो। संविधानको धारा ५१ को खण्ड (ज) र धारा ५१ को खण्ड (ज) को (६) समेतको कार्यान्वयनका लागि संविधानको अनुसूची-९ बमोजिम तीनवटै तहको अधिकारको विषय भएकोले आयोगले ऐन, नियमावली, गठन आदेशमा स्थानीय तहको विशेष सहभागिता र सिफारिसमा मात्रै भूमि हीन दलित, भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको पहिचान, सत्यापन र अभिलेखन गर्ने सुनिश्चित गरिएको हो। तसर्थ सो व्यवस्था संविधानसँग बाझिएको अवस्था नहुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको तर्फबाट र विघटित भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोगको तर्फबाट राष्ट्रिय भूमि आयोगले पेश गरेको एकै मिलानको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ।

४. प्रस्तुत रिट निवेदनमा यस कार्यालयलाई प्रत्यर्थी बनाउनु पर्नाको आधार र कारण खुलाउन सकेको अवस्था छैन। नेपालको संविधानको धारा ३७ मा रहेको आवासको हक, धारा ४० को उपधारा (५) मा रहेको राज्यले भूमि हीन दलितलाई कानून बमोजिम एक पटक जमिन उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था, सोही उपधारा (६) मा रहेको राज्यले आवास विहीन दलितलाई कानून बमोजिम बसोबासको व्यवस्था गर्नेछ भन्ने व्यवस्था, धारा ४२ मा रहेको सामाजिक न्याय सम्बन्धी हक, धारा ५१(ड) मा रहेको वैज्ञानिक भूमिसुधार लागू गर्ने निति, सोही धाराको खण्ड (ज) को देहाय (६) मा मुक्त कमैया, कम्हलरी, हरवा, चरवा, हलिया, भूमि हीन, सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरी बसोबासको लागि घर घडेरीसमेतको व्यवस्था गर्ने नीति कार्यान्वयनको लागि भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ मा सातौं र आठौं संशोधन गरिएको हो। उक्त संशोधनबाट थप गरिएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२क, ५२ख र ५२ग असंवैधानिक छैनन्। सोही संशोधित कानूनी व्यवस्था बमोजिम नेपाल सरकारले भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ जारी गरेको हो। साथै, नेपाल सरकारको मिति २०७८।४।१९ को निर्णयबाट प्रस्तुत आयोग विघटन भइसकेकोले निवेदनको

३/१०

सान्दर्भिकता सकिएको छ। रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ।

यस अदालतको आदेश

५. नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदन सहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरियो।
६. रिट निवेदक विद्वान अधिवक्ता श्री चन्द्रमणि पौडेलले २०७१ सालमा गठन भएको सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग उपर दायर भएको रिट विचाराधीन रहेको अवस्थामा उक्त निवेदनमा भएको अन्तरिम आदेश विपरीत हुने गरी भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ मा संशोधन गरिएको छ; संशोधनबाट थप गरिएको दफा ५२ख र ५२ग मा भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई सरकारी जग्गा वितरण गरिने भन्ने व्यवस्था छ; उक्त व्यवस्था संविधानको धारा ४०(५) विपरीत छ; संविधानले दलितलाई जग्गा वितरण गरिने उल्लेख गरे पनि भूमि सम्बन्धी ऐनमा भएको संशोधनले सो प्रावधान समेटेको छैन; संविधानको धारा ४२ बमोजिम समानुपातिक समावेशिताको आधारमा मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछुडा वर्ग अल्पसंख्यक सिमान्तकृत लगायतलाई समेत समेट्नु पर्नेमा कसैलाई नसमेटी गठन गरिएको आयोग त्रुटिपूर्ण रहेको छ; सरकारसँग कसलाई कति जग्गा वितरण गरियो भन्ने विवरण छैन; वास्तविक भूमि हीनको अभिलेख तयार नगरी हचुवाको भरमा सरकारी जग्गा तथा वनजङ्गल मासेर जग्गा वितरण गर्ने कार्य निरन्तर रूपमा भइरहेको छ; कुनै जग्गामा हाल वन नरहेको भन्ने आधारमा मात्र वनक्षेत्र वा संरक्षित क्षेत्रको जग्गा वितरण गर्न नमिल्ने भए पनि त्यस किसिमका जग्गा वितरण हुने गरेको छ; तसर्थ संविधानको धारा ४०(५) र ४२ सँग बाझिएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग अमान्य र बदर गरी सो बमोजिम गठन भएको सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगसमेत बदर गरी पाउँ। साथै वनजङ्गल तथा सरकारी जग्गा संरक्षण गर्न उपयुक्त आदेश जारी गरी पाउँ भनी गर्नु भएको बहस सुनियो।
७. यसैगरी प्रत्यर्थीहरुको तर्फबाट उपस्थित विद्वान नायब महान्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेमी तथा विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेमीले संविधानको धारा ४० को उपधारा (५) र (६) कार्यान्वयन गर्न सो भूमि सम्बन्धी ऐनको दफा ५२क को

(५१९)

व्यवस्था भएको हो; सो दफामा नेपाल सरकारले भूमि हीन दलितलाई एक पटकका लागि तोकिए बमोजिम तीन वर्षभित्र जमिन उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ; संविधानको धारा ४२ को उपधारा (४) मा प्रत्येक किसानलाई कृषि कार्यको लागि भूमिमा पहुँच स्थापना गरिने विषय कार्यान्वयन गर्न भूमि हीन सुकम्बासी, भूमि हीन, दलित, किसान लगायतको स्वामित्व पहुँच श्रृजना गर्न भूमि सम्बन्धी ऐनको दफा ५२ख, ५२ख र ५२ग को व्यवस्था गरिएको हो; भूमि सम्बन्धी ऐनको दफा ५२ख र ५२ग संविधान विपरीत छैन; नेपाल सरकारको मिति २०७८।४।१९ को निर्णयबाट निवेदकले उल्लेख गरेको आयोग विघटन भइसकेकोले निवेदनको सान्दर्भिकतासमेत सकिएको छ; रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भनी गर्नु भएको बहससमेत सुनियो।

८. उपर्युक्तानुसारको बहस सुनी यसमा देहायको प्रश्नमा निर्णय दिनु पर्ने देखियो:

(क) भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख, ५२ग र भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ नेपालको संविधानको धारा ४०(५) र ४२ सँग बाझिएको छ वा छैन?

(ख) रिट निवेदन माग बमोजिमको कुनै आदेश जारी हुनु पर्ने हो वा होइन?

९. उल्लिखित प्रश्नमा विचार गर्नु पूर्व रिट निवेदनमा नेपालको संविधानसँग बाझिएको भनी दाबी लिइएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग को व्यवस्था उल्लेख हुनु वाञ्छनीय देखियो।

दफा ५२ख. भूमि हीन सुकम्बासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउने: (१) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि भूमि हीन सुकम्बासीलाई एकपटकका लागि नेपाल सरकारले उपदफा (४) को अधीनमा रही निजहरूले आवाद कमोत गर्दै आएको स्थानमा वा नेपाल सरकारले उपयुक्त ठहर्याएको अन्य कुनै सरकारी जग्गामा तोकिएको क्षेत्रफलको हदमा नबढ्ने गरी जग्गा उपलब्ध गराउनेछ।

(२) भूमि हीन सुकम्बासीलाई तोकिएको क्षेत्रफलभन्दा बढी जग्गा आवाद वा कमोत गरी आएको अवस्था रहेछ भने त्यसरी तोकिएको क्षेत्रफलभन्दा बढीको जग्गा यस दफाको अधीनमा रही अन्य भूमि हीन सुकम्बासीलाई उपलब्ध गराउन वा नेपाल सरकारले अन्य प्रयोजनको लागि उपयोग गर्नेछ।

(५११०)

(३) यस दफा बमोजिम भूमि हीन सुकुम्बासीलाई उपलब्ध गराइएको जग्गा अंशबण्डा र अपुतालीको अवस्थामा बाहेक अन्य कुनै प्रक्रियाबाट दश वर्षसम्म हस्तान्तरण गर्न पाइने छैन र सो अवधि पञ्चात्समेत त्यस्तो जग्गा स्वामित्व विहीन हुने गरी कुनै बेहोराले हक हस्तान्तरण गर्न पाइने छैन।

(४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउदा देहायको जग्गा उपलब्ध गराइने छैन:-

- (क) धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामरिक महत्वका क्षेत्रभित्रका जग्गा,
- (ख) प्राकृतिक प्रकोप, विपद व्यवस्थापन र वातावरणीय संरक्षणको दृष्टिबाट सुरक्षित गर्न आवश्यक देखिएको जग्गा,
- (ग) सार्वजनिक जग्गा, नदी, खोला वा नहर किनाराको जग्गा, जोखिमयुक्त स्थानमा बसोबास गरिएको जग्गा, राष्ट्रिय निकुञ्ज वा संरक्षित क्षेत्रको जग्गा, हाल रुख विरुद्धाले ढाकिएको वनको जग्गा र सडक सीमाभित्रका जग्गा,
- (घ) नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको प्रयोगको लागि आवश्यक रहेको जग्गा र अन्य तोकिए बमोजिमका स्थानका जग्गा।

(५) कुनै व्यक्ति वा निजको परिवारलाई नेपाल सरकारले कुनै प्रकारले सरकारी जग्गा वा आवास उपलब्ध गराएको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वा परिवारलाई यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराइने छैन।

(६) यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि भूमि हीन सुकुम्बासीको पहिचान गरी लगत लिने, जग्गा पहिचान गर्ने, स्थलगत अध्ययन गरी जग्गाको लगत लिने र प्रमाण सङ्कलन गरी निजहरूलाई जग्गा उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी एक आयोग गठन गर्न सक्नेछ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम गठन हुने आयोगमा रहने अध्यक्ष तथा सदस्यहरू, आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि गठन हुँदाका समयमा तोकिए बमोजिम हुनेछ।

(८) उपदफा (६) बमोजिम गठन हुने आयोगले यो ऐन प्रारम्भ हुनुअघि नेपाल सरकारको निर्णय बमोजिम गठन भएका विभिन्न आयोग वा कार्यदलले वितरण गरेका जग्गाहरूको स्वामित्व वा दर्ता श्रेस्ता वा नक्सा प्रमाणित लगायतका विषयमा देखिएका समस्याहरूको समेत समाधान गर्नेछ।

६१८

(९) उपदफा (६) बमोजिमको आयोगको काम, कारबाहीलाई सहयोग, समन्वय र सहजीकरण गर्न नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार जिल्लास्तरमा समिति गठन गर्न सक्नेछ।

(१०) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि काठमाडौं उपत्यका लगायतका शहरी क्षेत्रमा भूमि हीन सुकम्बासीहरूलाई आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारले तोके बमोजिम आवास उपलब्ध गराउन वा सामुदायिक बसोबासको व्यवस्था मिलाउन वा जग्गा विकासको माध्यमबाट जग्गा उपलब्ध गराउन सक्नेछ।

(११) यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ।

दफा ५२ग. अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने: (१) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यो दफा प्रारम्भ हुँदाका बखत ऐलानी वा अन्य सरकारी जग्गा वा अभिलेखमा वन क्षेत्र जनिएको भए तापनि आवादीमा परिणत भएको जग्गामा कम्तीमा दश वर्ष अधिदेखि आवाद कमोत गरिआएका अव्यवस्थित बसोबासीलाई एकपटकका लागि नेपाल सरकारले निजहरूले आवाद कमोत गर्दै आएको स्थानमा तोकिएको क्षेत्रफलको हदमा नबढने गरी जग्गा उपलब्ध गराउन सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अव्यवस्थित बसोबासीहरू दफा ५२ख को उपदफा (४) मा उल्लिखित जग्गामा बसोबास गरिआएका रहेछन् भने निजहरूलाई त्यस्तो जग्गा उपलब्ध गराइने छैन।

(३) उपदफा (१) बमोजिम अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउँदा निजको आर्थिक अवस्था, बसोबासको स्थिति, जग्गाको प्रकृति, क्षेत्रफल, मूल्याङ्कन, आवाद कमोतको अवधि र अन्यत्र जग्गा भए नभएको लगायतका आधारमा तोकिए बमोजिम वर्गीकरण गरी वर्गीकरण अनुसार तोकिए बमोजिमको दस्तुर लिई जग्गाको स्वामित्व उपलब्ध गराउन सक्नेछ।

(४) अव्यवस्थित बसोबासीले तोकिएको क्षेत्रफलमन्दा बढी जग्गामा आवाद कमोत गरिआएको अवस्था रहेछ भने त्यसरी तोकिएको क्षेत्रफलमन्दा बढीको जग्गा नेपाल सरकारले अन्य प्रयोजनको लागि उपयोग गर्न सक्नेछ।

६१९

६१०

(५) यस दफा बमोजिम अव्यवस्थित बसोबासीको लागि जग्गा उपलब्ध गराउदा जग्गा सट्टाभन्नको क्रममा बसोबास गरेका अव्यवस्थित बसोबासीलाई निजले भोगचलन गरिआएको सरकारी जग्गामध्येबाट सट्टाभन्नको समयमा सम्बन्धित निकायबाट उपलब्ध गराएको कागज प्रमाणमा उल्लिखित क्षेत्रफलमा नबढने गरी क्षेत्रफलमा जग्गा उपलब्ध गराउन सकिनेछ।

(६) यस दफा बमोजिम उपलब्ध गराइएको जग्गा अंशबण्डा र अपुतालीको अवस्थामा बाहेक अन्य कुनै पनि प्रक्रियाबाट दश वर्षसम्म कुनै पनि व्यक्तिलाई हक हस्तान्तरण गर्न पाइने छैन।

(७) यस दफा बमोजिम कुनै अव्यवस्थित बसोबासी वा निजको परिवारलाई नेपाल सरकारले कुनै प्रकारले सरकारी जग्गा वा आवास उपलब्ध गराएको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वा परिवारलाई यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराइने छैन।

(८) यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि अव्यवस्थित बसोबासीको पहिचान गरी लगत लिने, स्थलगत अध्ययन गरी प्रमाण सङ्कलन गरी जग्गा उपलब्ध गराउने समेतको कार्य दफा ५२ख. को उपदफा (६) बमोजिमको आयोगले गर्नेछ।

(९) यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ।

१०. सर्वप्रथम भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख, ५२ग र भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ नेपालको संविधानको धारा ४०(५) र ४२ सँग बाझिएको छ वा छैन? भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा निवेदकले असंवैधानिक भनी चुनौती दिएको दफा ५२ख र ५२ग भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ मा भूमि सम्बन्धी (आठौ संशोधन) ऐन, २०७६ बाट थप भएको देखिन्छ। उक्त दफाहरूले गरेको कानूनी व्यवस्था हेर्दा दफा ५२ख भूमि हीन सुकुम्बासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउने कुरासँग सम्बन्धित देखिन्छ। सो दफाले भूमि हीन सुकुम्बासीलाई एकपटकका लागि निजहरूले आवाद कमोत गर्दै आएको स्थानमा वा अन्य कुनै सरकारी जग्गामा तोकिएको क्षेत्रफलको हदमा नबढने गरी जग्गा उपलब्ध गराउने; त्यसरी उपलब्ध गराइएको जग्गा दश वर्षसम्म हस्तान्तरण गर्न नपाइने र सो अवधि पछि पनि स्वामित्व विहीन हुने गरी कुनै बेहोराले हक हस्तान्तरण गर्न नपाइने लगायतका व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

६११

साथै सोही दफाको उपदफा (४) ले सुकुम्बासीलाई उपलब्ध गराउन नसकिने जग्गाको सूची समेत उल्लेख गरी धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामरिक महत्वका क्षेत्रभित्रका जग्गा, प्राकृतिक प्रकोप, विपद् व्यवस्थापन र वातावरणीय संरक्षणको दृष्टिबाट सुरक्षित गर्न आवश्यक देखिएको जग्गा, सार्वजनिक जग्गा, नदी, खोला वा नहर किनाराको जग्गा, जोखिमयुक्त स्थानमा बसोबास गरिएको जग्गा, राष्ट्रिय निकुञ्ज वा संरक्षित क्षेत्रको जग्गा, हाल रुख विरुद्धाले ढाकिएको वन क्षेत्रको जग्गा लगायतका जग्गा उपलब्ध गराउन नसकिने भनी किटानी साथ व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। त्यसैगरी जग्गा उपलब्ध गराउँदा भूमि हीन सुकुम्बासीको पहिचान गर्ने, लगत लिने, जग्गा पहिचान गर्ने र लगत लिने, प्रमाणका आधारमा जग्गा उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि एक आयोग गठन गर्न सकिने व्यवस्थासमेत उपदफा (६) मा गरिएको पाइयो।

११. त्यसैगरी भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ग अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने कुरासँग सम्बन्धित रहेको छ। सो दफाले अव्यवस्थित बसोबासीलाई नेपाल सरकारले निजहरूले आवाद कमोत गर्दै आएको स्थानमा तोकिएको क्षेत्रफलको हदमा नबढ्ने गरी जग्गा उपलब्ध गराउन सक्ने; दफा ५२ख को उपदफा (४) मा उल्लिखित जग्गा उपलब्ध नगराइने; अव्यवस्थित बसोबासीको पहिचान र जग्गा उपलब्ध गराउने समेतको कार्य दफा ५२ख को उपदफा (६) बमोजिमको आयोगले गर्नेसमेतको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उल्लिखित दफा ५२ख र ५२ग को व्यवस्थाबाट भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीले निश्चित शर्त पुरा गरेमा तोकिएको क्षेत्रफलको हदमा नबढ्ने गरी नेपाल सरकारले गठन गरेको आयोग मार्फत एकपटकको लागि भूमि उपलब्ध गराउन सक्ने देखियो।

१२. प्रचलित भूमि सम्बन्धी ऐनमा २०७६ सालमा संशोधन गरी यस्तो व्यवस्था गर्नुको उद्देश्य २०७२ सालमा जारी नेपालको संविधानमा रहेको दलितको हक, सामाजिक न्यायको हक कार्यान्वयन गर्न तथा राज्यको नीति कार्यान्वयन गर्नको लागि हो भन्ने प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफमा उल्लेख छ। नेपालको संविधानमा रहेको धारा ४० को उपधारा (५) मा “राज्यले भूमि हीन दलितलाई कानून बमोजिम एक पटक जमिन उपलब्ध गराउनु पर्ने” भन्ने व्यवस्था र धारा ४२(४) मा “प्रत्येक किसानलाई कानून बमोजिम कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँच...” को हक हुने भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

त्यसैगरी धारा ५१ को खण्ड (ज) को (११) मा “अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थापन गर्ने तथा योजनाबद्ध र व्यवस्थित बस्ती विकास गर्ने” भन्ने र धारा ५१ को खण्ड (ज) को (६) मा रहेको “मुक्त कमैया, कम्हलरी, हरवा, चरवा, हलिया, भूमि हीन, सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनःस्थापना गर्ने” भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। भूमि हीन सुकुम्बासी, भूमि हीन दलित, अव्यवस्थित बसोबासीलाई भूमि, बसोबासको व्यवस्था गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व रहेको उल्लिखित संवैधानिक प्रावधानबाट देखिन्छ। सो संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न सर्वप्रथम सो अनुकूलको कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। सो अनुसार विद्यमान भूमि सम्बन्धी ऐनमा संशोधन गरी दफा ५२ख र ५२ग को व्यवस्था गरी भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा प्रदान गर्ने भन्ने व्यवस्थालाई संवैधानिक प्रावधान कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले नै ल्याइएको भन्नुपर्ने देखियो।

१३. अब, भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग नेपालको संविधानको धारा ४० को उपधारा (५) मा रहेको दलितको हकसँग बाझिए वा नबाझिएको सम्बन्धमा हेर्दा रिट निवेदकले दलितको हक हनन भयो भनी दफा ५२ख र ५२ग लाई चुनौती दिँदा दलितको हक कार्यान्वयन गर्न ल्याइएको दफा ५२क को व्यवस्थालाई भने दृष्टिगत गरेको देखिँदैन। संविधानको धारा ४० ले दलितको हकको व्यवस्था गरी उपधारा (५) मा “राज्यले भूमि हीन दलितलाई कानून बमोजिम एक पटक जमिन उपलब्ध गराउनु पर्नेछ” भन्ने उल्लेख गरेको छ। सो संवैधानिक व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ मा संशोधनबाट थप भएको दफा ५२क मा भूमि हीन दलितलाई जमिन उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख छ। उक्त दफा ५२क को उपदफा (१) मा “नेपाल सरकारले भूमि हीन दलितलाई एक पटकका लागि तोकिए बमोजिम तीन वर्ष भित्र जमिन उपलब्ध गराउनेछ” भन्ने र उपदफा (३) मा “उपदफा (१) बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी आयोग, समिति वा कार्यदल गठन गर्नेछ” भन्ने उल्लेख छ। दलितको हक कार्यान्वयन गर्न गरिएको उक्त संशोधनले स्पष्टरूपमा दलितलाई एकपटकको लागि जग्गा वितरण गरिने र सो प्रयोजनको लागि जग्गा वितरण गर्न आयोग गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। तसर्थ, दलितले जग्गा प्राप्त गर्ने हक कार्यान्वयन

६१२

गर्न स्पष्ट कानूनी व्यवस्था हुँदाहुँदै आमरूपमा भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई जग्गा प्रदान गर्न ल्याइएको दफा ५२ख र ५२ग ले दलितलाई बाहेक गरेको भन्नु तर्कपूर्ण देखिएन।

१४. निवेदकले चुनौती दिएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग ले भूमि हीन दलित र अव्यवस्थित बसोबासीको लागी निश्चित मापदण्डको आधारमा कानून बमोजिम गठन भएको आयोगले जग्गा प्रदान गर्नेसम्म उल्लेख गरेको छ। उक्त कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनबाट विना भेदभाव भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई समान रूपमा कानून बमोजिम जग्गा प्राप्त हुन सक्ने अवस्था रहन्छ। उल्लिखित व्यवस्थाबाट भूमि हीन दलितलाई सुकुम्बासीको रूपमा जग्गा प्रदान गर्न नमिल्ने, भूमि हीन दलितलाई भूमि हीन सुकुम्बासी भित्र समेट्न नमिल्ने वा सो गर्न कुनै तवरबाट निषेध गरिने वा अन्य नागरिकसँग भेदभाव गर्ने किसिमको कुनै प्रावधान रहेको देखिँदैन। दफा ५२क बमोजिम गठन हुने आयोग वा दफा ५२ख बमोजिम गठन हुने आयोग मार्फत भूमि हीन दलितलाई जग्गा प्रदान गर्न मिल्ने नै हुन्छ। तसर्थ, दफा ५२ख र ५२ग को प्रावधानबाट दलितलाई भेदभाव भएको, दलितको हक हितमा असर परेको अवस्था रहेको नदेखिँदा उक्त प्रावधान दलितको हक सम्बन्धी धारा ४० को उपधारा (५) सँग बाझिएको भन्न मिल्ने देखिएन।

१५. भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग संविधानको धारा ४२ मा रहेको सामाजिक न्यायको हकसँग बाझिएको भन्ने निवेदन दाबीसमेत रहेको छ। उक्त धाराले आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी लगायतका वर्गको समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक; शिक्षा, स्वास्थ्य, आवाससमेतमा विशेष अवसर तथा लाभको हक; किसानलाई कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँचको हकसमेतका हकको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग मा रहेको भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई आयोग गठन गरी निश्चित मापदण्डको आधारमा जग्गा वितरण गरिने भन्ने व्यवस्थाबाट के कसरी संविधान प्रदत्त सामाजिक न्यायको हकको उपभोगमा प्रतिकूल असर परेको हो भन्ने निवेदकले खुलाउन सकेको पाईँदैन। कुनै ऐनको कुनै प्रावधान संविधानको कुनै व्यवस्थासँग बाझिएको भन्ने दाबी गर्नु मात्र पर्याप्त

६११२

हुँदैन। यसरी दाबी गर्ने पक्षले विवादित कानूनी व्यवस्था संविधानसँग के कसरी बाझिएको हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट जिकिर लिई पुष्टि गर्न र ऐनहरु संविधानको व्यवस्था अनुकूल जारी गरिएको हुन्छन् भन्ने अनुमानको खण्डन गर्न सक्नु पर्दछ। प्रस्तुत विवादमा भूमि हीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई कानून बनाएर निश्चित मापदण्डको आधारमा जग्गा प्रदान गर्नु सामाजिक न्यायको हक विपरीत भएको भन्न मिल्ने कुनै तार्किक आधार निवेदकले देखाउन सकेको पाइँदैन। भूमि हीन सुकुम्बासी, अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने कार्य सामाजिक न्याय भित्रकै एउटा पाटो रहेको सन्दर्भमा सो गर्न ल्याइएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग लाई नेपालको संविधानको धारा ४२ मा रहेको सामाजिक न्यायको हकसँग बाझिएको मान्न मिल्ने देखिएन।

१६. सरकारले आयोग गठन गरी सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा वनक्षेत्रको जग्गा बाँड्ने भन्ने दाबी सम्बन्धमा हेर्दा भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख को उपदफा (१) मा “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि भूमि हीन सुकुम्बासीलाई एकपटकका लागि नेपाल सरकारले उपदफा (४) को अधीनमा रही निजहरूले आवाद कमोत गर्दै आएको स्थानमा वा नेपाल सरकारले उपयुक्त ठहर्याएको अन्य कुनै सरकारी जग्गामा तोकिएको क्षेत्रफलको हदमा नबढ्ने गरी जग्गा उपलब्ध गराउनेछ” भन्ने उल्लेख छ। उक्त व्यवस्थालाई उपदफा (४) मा रहेको “यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस दफा बमोजिम जग्गा उपलब्ध गराउँदा देहायको जग्गा उपलब्ध गराइने छैन” भन्ने र सोही उपदफाको देहाय (ग) मा रहेको “सार्वजनिक जग्गा, नदी, खोला वा नहर किनाराको जग्गा, जोखिमयुक्त स्थानमा बसोबास गरिएको जग्गा, राष्ट्रिय निकुञ्ज वा संरक्षित क्षेत्रको जग्गा, हाल रुख बिरुवाले ढाकिएको वनको जग्गा र सडक सीमाभित्रका जग्गा” भन्ने व्यवस्थाले नियन्त्रण गरेकोले वनक्षेत्रको जग्गा भूमि आयोगले वितरण गर्न पाउने देखिएन। वनको जग्गा भन्नाले वनसँग सम्बन्धी निकायले वन क्षेत्रभित्र पर्ने भनी सिमाङ्गन गरेको जग्गा भनी बुझ्नु पर्ने हुन्छ। अतिक्रमण गरी रुख विरुवा हटाइएको भन्नेसम्म कारणले वन अतिक्रमणलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा मान्यता दिन मिल्दैन। यसैगरी अव्यवस्थित बसोबासीको हकमा पनि निजहरूले बसोबास गर्दै आएको जग्गा उपलब्ध गराउन सकिने भन्ने दफा ५२ग को व्यवस्थालाई

६११३

६१८

सोही दफाको उपदफा (२) मा रहेको व्यवस्थाले नियन्त्रण गरेकोले ऐनको व्यवस्थाबाट वनजङ्गलको जग्गा वितरण हुन सक्ने देखिएन।

१७. निवेदकले भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख बमोजिम जारी भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ ले दलितलाई जग्गा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा कुनै उल्लेख नगरेको तथा सो बमोजिम गठन भएको आयोग समावेशी नभएकोले उक्त गठन आदेशसमेत संविधान प्रतिकूल रहेको भन्ने दाबी लिएको पाइन्छ। निवेदकले बदर माग गरेको गठन आदेशलाई राष्ट्रिय भूमि आयोग गठन आदेश, २०७६ को दफा २८ ले खारेज गरिसकेको छ। साथै, उक्त नयाँ गठन आदेशको दफा ३ मा “नेपालभरका भूमि हीन दलित, भूमि हीन सुकुम्बासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउन तथा अव्यवस्थित बसोबासीको जग्गा व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनको लागि देहाय बमोजिमको राष्ट्रिय भूमि आयोगको गठन गर्नेछ” भन्ने उल्लेख भएबाट निवेदकले भूमि हीन दलितलाई जग्गा उपलब्ध गराउनु पर्ने भनी उठान गरेको विषय नयाँ जारी भएको गठन आदेशले सम्बोधन गरिसकेको देखियो। साथै, निवेदकले भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ बमोजिम गठन भएको आयोग समावेशी नभएको कारण सो आयोग असंवैधानिक भएको भनी दाबी लिए पनि उक्त आयोग हाल अस्तित्वमा नरहेको र हालको आयोगको समावेशीताको सम्बन्धमा कुनै प्रश्न नउठेकोले सो सम्बन्धमा केही बोलिरहनु पर्ने देखिएन।

१८. रिट निवेदन माग बमोजिमको कुनै आदेश जारी हुनु पर्ने हो वा होइन? भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना भएअनुसार भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग व्यवस्थापिकाले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र रही संविधानले परिकल्पना गरे बमोजिम भूमि हीन सुकुम्बासीलाई जग्गा प्रदान गर्ने र अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले विद्यमान कानूनमा संशोधन मार्फत उक्त व्यवस्था लागू गरेको, उक्त दफाहरू निवेदकले दाबी लिए जस्तो नेपालको संविधानको धारा ४०(५) मा रहेको भूमि हीन दलितलाई एकपटकको लागी जग्गा प्रदान गर्ने भन्ने व्यवस्था र धारा ४२ मा रहेको सामाजिक न्यायको हक प्रतिकूल रहेको नदेखिएको अवस्थामा निवेदन माग बमोजिम भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग लाई अमान्य र बदर गर्न मिल्ने देखिएन। साथै भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान

६१९

६१०२

आयोग गठन आदेश, २०७६ हाल अस्तित्वमा नरहेको र निवेदकले माग गरे अनुरुप दलितको हक सम्बोधन हुने व्यवस्थासहितको व्यवस्था समेटी राष्ट्रिय भूमि आयोग गठन आदेश, २०७८ जारी भइसकेको हुँदा सो २०७६ सालमा जारी गठन आदेशको संवैधानिकतासमेत परीक्षण गरिरहनु पर्ने देखिएन।

१९. निवेदकले असंवैधानिक भनी जिकिर लिएको भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख र ५२ग लाई अमान्य र बदर गर्नु नपर्ने भए पनि प्रस्तुत रिट निवेदन सार्वजनिक हक र सरोकारको निवेदन रहेको तथा रिट निवेदकले रिट निवेदनमा र बहसको क्रममा समेत विगतका सुकुम्बासी आयोगले कानून विपरीत वनजङ्गलका संरक्षित क्षेत्रका जग्गा वितरण गर्ने गरेको र सो कार्यले हालसम्म पनि निरन्तरता पाएको भन्ने जिकिर रहेको हुँदा सो सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने देखियो।
२०. नेपालमा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा जग्गा वितरणको इतिहास हेर्दा रासीदूनको जमिन वितरण नियम, २०१३ जारी भए पश्चात् भूमि हीनको लागि जग्गा वितरण कार्य सुरु भएको पाइन्छ। उक्त नियम अन्तर्गतिको कमिसनले भूमि हीन किसानहरूलाई जङ्गल फँडानी भै खाली गरिएका क्षेत्रको जग्गा वितरण गर्ने कार्य सुरु गरेको थियो। त्यसपछि पनि विभिन्न आयोग र समिति मार्फत सरकारी र वनक्षेत्रका जग्गा वितरण हुने कार्य भयो। २०४६ साल पश्चात् हालको राष्ट्रिय भूमि आयोगसम्म आइपुग्दा मात्र नै दर्जनौ पटक सुकुम्बासी समस्या समाधानको नाममा विभिन्न आयोग र समिति गठन भएका देखिन्छन्। २०४६ साल पछिका यी सबै आयोग र समितिहरूले सिद्धान्ततः वनजङ्गल लगायतका संरक्षित क्षेत्रका जग्गा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा वितरण नगरिने भनी कानूनी व्यवस्था^१ गरे पनि व्यवहारमा वनजङ्गल अतिक्रमण भई संरक्षित जग्गा वितरण हुने गरेको भन्ने तथ्य सरकारी निकायबाट भएको अध्ययनबाट नै देखिन्छ^२।
२१. सामान्यतया सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको बसोबास सरकारी जग्गा, वनजङ्गल, निकुञ्ज, संरक्षित क्षेत्रमा नै हुने गरेको र उनीहरुको दाबीसमेत आफूहरूले बसोबास

^१ भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, काठमाडौंबाट मिति २०७७ जेठमा प्रकाशित सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगका कार्यदिशको संगालो, पृष्ठ ३-८ (<https://molcpa.gov.np/storage/uploads/-१५९०७४३७०५.pdf>)

^२ व्यवस्थापिका-संसद, प्राकृतिक स्रोत र साधन समितियाट भएको वन संरक्षण समस्या अध्ययन प्रतिवेदन, २०६७ को पृष्ठ २१ (<https://hr.parliament.gov.np/uploads/attachments/९ knkdhsv९ nniia९८०८० pdf>)

गर्दै आएको जग्गा पाउनु पर्ने भन्ने हुन्छ। विगतका आयोगहरूमा वनक्षेत्रका प्रतिनिधि सदस्य रहँदासमेत वनक्षेत्रको जग्गा सुकुम्बासीको नाममा वितरण हुने गरेकोमा यस्ता आयोगमा वन तथा निकुञ्ज क्षेत्रका प्रतिनिधि नहुने हो भने इन् वनजङ्गलका जग्गा फेरी पनि वितरण हुन सक्दैनन् भनी ढुक्क हुन सकिंदैन। निवेदकले चुनौती दिएको भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ र सो लाई खारेज गर्ने गरी जारी भएको राष्ट्रिय भूमि आयोग गठन आदेश, २०७८ ब्रमोजिम गठन भएको हालको राष्ट्रिय भूमि आयोगमा वन तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रका पदाधिकारीको प्रतिनिधित्व रहेको देखिँदैन। यस कारण पनि समन्वयको अभाव वा अन्य कुनै कारण वनजङ्गल, राष्ट्रिय निकुञ्ज, संरक्षित क्षेत्र वा सीमावर्ती क्षेत्रका जग्गा सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा वितरण गरिनुबाट रोकनेतर्फ थप सजग रहनु पर्ने देखिन्छ।

२२. वन नेपालको एक महत्वपूर्ण प्राकृतिक सम्पदा हुनुका साथै जैविक विविधताको ठूलो भण्डार पनि हो। विश्व मानचित्रमा क्षेत्रफलको हिसाबले नेपाल सानो देश भएतापनि भौगोलिक बनावट, उचाई तथा हावापानीको कारण वनजङ्गल र जैविक विविधतामा नेपाल अत्यन्त धनी छ। हाल नेपालको कुल भू-भागको ४५.३१ प्रतिशत क्षेत्र वनले ढाकेको छ भने नेपालमा कुल १२ वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, १ वटा वन्यजन्तु आरक्ष, १ वटा शिकार आरक्ष, ६ वटा संरक्षण क्षेत्र, १३ वटा मध्यवर्ती क्षेत्र रहेका छन्। यी क्षेत्र सहितको नेपालको वनक्षेत्र नेपालमा पाइने २०८ थरीका स्तनधारी, ८६७ चराचुरुङ्गी, १२३ सरीसृप, ६५१ पुतली लगायतका जैविक विविधताको आश्रय स्थल हो र यही कारण वनजङ्गल र जैविक विविधताको देश भनी नेपालले विश्वमा आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन सफल भएको छ। वनजङ्गल तथा जैविक विविधता देशको पहिचान मात्र नभै समृद्धिसँग पनि गाँसिएको विषय हो। देशको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण रहेका कृषि, पर्यटन, जलस्रोत आदिको आधार वनजङ्गल नै रहेको छ। वन, वनस्पति र सो सम्बन्धी जैविक विविधता हामीलाई पूर्वजहरूले नासोको रूपमा हस्तान्तरण गरेका हुन् र तिनलाई हामीले जुन रूपमा प्राप्त गरेका छौं। भावी पुस्तालाई पनि सोहीरूपमा हस्तान्तरण गर्नुपर्ने दायित्व हामी माझ रहेको हुँदा वनजङ्गलको हर तवरबाट संरक्षण गर्नु राज्यको जिम्मेवारी रहेको छ।

३/१४

२३. नेपालको कुल भूभागमा वन क्षेत्र विगत केही दशकहरूमा २६% बाट वृद्धि भई ४५% सम्म पुगेको छ। यो गौरवको विषय हो। तर यति उपलब्धि भयो भन्दैमा वनजङ्गल तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज एवं संरक्षित क्षेत्र आसपासका जग्गा जथाभाबी प्रयोग वा वितरण हुन सक्छन् भन्ने कदापि होइन। संरक्षणका प्रयासको बाबजुद वनजङ्गल, राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्रहरूले अझै पनि महत्वपूर्ण चुनौतीहरूको सामना गर्नु परेको छ। सुकुम्बासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा वनजङ्गल, राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रमा हुने कानून विपरीतको मानव बसोबास र अतिक्रमण वनजङ्गल संरक्षणको लागि ऐटा ठूलो चुनौती बनेको छ। यसरी वनजङ्गलको अतिक्रमणले गर्दा वनजङ्गलको क्षेत्रफल घट्ने मात्र होइन यसले समग्र पारिस्थितिकी प्रणाली (ecosystem) लाई नै नकारात्मक असर पार्दछ।

२४. वनजङ्गलको अतिक्रमणले पारिस्थितिकी प्रणाली (ecosystem) लाई पार्ने प्रभाव मध्ये प्राकृतिक जलचक्रमा पर्ने प्रभाव एक हो। वन अतिक्रमणबाट प्राकृतिक रूपमा वनजङ्गलले पानी सोस्ने र छाड्ने कार्यमा अवरोध पुगि बाढी र खडेरीको जोखिम बढ्दछ। त्यसैगरी वनजङ्गलले वायुको प्राकृतिक फिल्टरको रूपमा काम गर्ने हुँदा वनको विनासबाट वायु प्रदुषणमा वृद्धि भई मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्दछ। वनजङ्गलको अतिक्रमणको क्रममा प्राकृतिक वनस्पतिहरू हटाइने, माटोलाई खुला राखिने जस्ता कार्य हुँदा अन्ततः यसले कृषि उत्पादकत्वमा हास ल्याउन सक्दछ। वन अतिक्रमणबाट यसमा आश्रित जैविक विविधतामा हास त आउछ नै जनावरहरूको वासस्थान र उनीहरूको प्राकृतिक आवागमनमा बाधासमेत पुग्ने हुँदा वन विनासको कारण जङ्गली जनावरहरू मानव बस्तीमा प्रवेश गर्ने र जनधनको क्षति गरिदिने जोखिमसमेत बढेर जान्छ। वनजङ्गलको अतिक्रमणबाट हुने बाढी पहिरो, पानीको अभाव, वायु प्रदुषण, माटोको क्षयीकरण, जनावरहरूको आक्रमण जस्ता जोखिमहरूले अन्य समुदायलाई भन्दा पनि सोही अतिक्रमित क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदायहरूलाई नै बढी असर गर्ने गर्दछ। तसर्थ, भूमिहीनताको विषयलाई सम्बोधन गर्न तत्कालको लागि वनजङ्गलमा मानव बसोबास गराउनुको सङ्ग मानवीय र वातावरणीय पक्ष दुवैलाई प्राथमिकतामा राखी वातावरणमा असर नपर्ने गरी दीर्घकालीन समाधानको खोजी गर्नु आवश्यक हुन्छ।

३/१४

B/102

२५. सुकुम्बासी समस्या मुलुकमा रहेको धेरै समस्याहरू मध्येको एउटा समस्या हो। यो समस्या समाधान गर्ने उपाय छनौट गर्दा त्यसले निम्त्याउने अन्य थप समस्याहरूतर्फ पनि सजग रहनु पर्दछ। सुकुम्बासी समस्या समाधानको लागि वनजङ्गलको जग्गामा भर पर्दा त्यसबाट सिर्जना हुने समस्याहरूलाई नजर अन्दाज गर्न सकिँदैन। जब सरकारको अनुमतिमा वा विना अनुमति सुकुम्बासी वा अव्यवस्थित बसोबासीहरू वनक्षेत्रमा गैरकानूनी रूपमा बसोबास गर्दछन् उनीहरूबाट हुने आवास, कृषि, पशुधनको चरन लगायतको कार्यबाट वनजङ्गल फडानी हुन पुगदछ। यसले माथिका प्रकरणमा उल्लेख भए झै पारिस्थितिकी प्रणालीमा असन्तुलन, जैविक विविधतामा हास, बाढी पहिरो, पानीको अभाव, वायु प्रदूषण, माटोको क्षयीकरण जस्ता दीर्घकालीन समस्या निम्त्याउछ। तसर्थ, सुकुम्बासी समस्या समाधानको लागि वनक्षेत्रकै जग्गा दिने विकल्पमा भर पर्नुको साटो अन्य वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ। विकल्पको खोजी नगरी वनजङ्गलको जमिनमा सुकुम्बासी बसाउने कार्य कदापि उचित मान्न सकिँदैन।

२६. पर्यावरणीय जोखिमको कारणमात्र नभई नेपालको संवैधानिक प्रावधान, अन्तरराष्ट्रिय प्रतिबद्धता र वनजङ्गल तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज सम्बन्धी विधमान कानूनले समेत वनजङ्गल मासी बस्ती बसाउने कुरालाई मान्यता नदिने हुँदा सुकुम्बासी वा अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा वनक्षेत्रको जग्गा वितरण हुन सक्ने देखिँदैन। सर्वप्रथम नेपालको संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा यो संविधान वातावरण संरक्षणको आधारशिलाको रूपमा रहेको हामी पाउन सक्छौं। संविधानको धारा ३० ले स्वच्छ वातावरणको हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिइ देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरेको छ:

धारा ३०. स्वच्छ वातावरणको हक: (१) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ।

(२) वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षतिबापत पीडितलाई प्रदूषकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।

(३) राष्ट्रको विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलनका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न यस धाराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन।

उपर्युक्त व्यवस्थाहरूमध्ये धारा ३० को उपधारा (१) ले राज्य उपर स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण कायम राख्ने दायित्व सिर्जना गरेको छ, उपधारा (२) ले पीडितलाई

उपचारको हक प्रदान गरेको छ भने उपधारा (३) ले वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलन कायम गर्न राज्य उपर दायित्व सिर्जना गरेको छ।

२७. त्यसैगरी संविधानको धारा ५१(छ) मा राज्यको प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोग सम्बन्धी नीतिवारे उल्लेख छ। सो नीतिहरुमा “राष्ट्रिय हित अनुकूल तथा अन्तरपुस्ता समन्यायको मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्धन र वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्राधिकार दिई प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने”; “जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छता सम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्न सक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्धन र दिगो उपयोग गर्ने”; “वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक भूभागमा वन क्षेत्र कायम राखे”; “प्रकृति, वातावरण वा जैविक विविधता माथि नकारात्मक असर परेको वा पर्न सक्ने अवस्थामा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव निर्मूल वा न्यून गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने”; “वातावरण प्रदूषण गर्नेले सोबापत दायित्व व्यहोर्नुपर्ने तथा वातावरण संरक्षणमा पूर्वसावधानी र पूर्व सूचित सहमति जस्ता पर्यावरणीय दिगो विकासका सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने” जस्ता नीतिहरु रहेको पाइन्छ। यसरी वनजङ्गल तथा वातावरणको संरक्षण, दिगो विकास, अन्तरपुस्ता समन्याय, वातावरण अनुकूल दिगो विकास, विकासबाट वातावरणमा पर्न सक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण, वन, वन्यजन्तु, पन्थी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्धन, वातावरण संरक्षणमा पूर्वसावधानी र पूर्व सूचित सहमति जस्ता पर्यावरणीय दिगो विकासका सिद्धान्तलाई संविधानले नै समेटेको पाइन्छ। यी संवैधानिक व्यवस्थाहरु राखेको लागि मात्र राखिएको नभई सोही अनुरूप राज्यका नीतिहरु बनुन् र सोही बमोजिमको क्रियाकलापहरु गरिएन भनेर नै राखिएको हो। वनजङ्गलको विनास हुने गरी जथाभावी जग्गा वितरण हुन गई वनक्षेत्रको अतिक्रमण हुन गएमा वन तथा वातावरण संरक्षण र पर्यावरणीय दिगो विकासको संवैधानिक दायित्व पुरा हुन सक्दैन।
२८. वन, वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षणमा नेपालको प्रतिवद्धता राष्ट्रिय स्तरमा सीमित छैन। नेपालले प्राकृतिक स्रोत साधन, सांस्कृतिक सम्पदा, संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पति, जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तन लगायतका विषयमा गरेका विभिन्न महासन्धिहरूले वनजङ्गल लगायतका प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण सम्बन्धमा दायित्व

३/१८

सिर्जना गरेको छ। उदाहरणको लागि प्राकृतिक र सांस्कृतिक विश्व सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि, १९७२ अन्तर्गतको सम्पदा सूचीमा नेपालको सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जलाई राखिएको छ जहाँ संकटापन्न बन्यजन्तु तथा वनस्पतिको बासस्थानसमेत रहेको छ^३। संकटापन्न बन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विरुद्धको महासन्धि, १९७३ अनुसार दुर्लभ बन्यजन्तु र वनस्पतिको जुनसुके हालतमा पनि संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व नेपालमा रहेको छ^४। यसको लागि त्यस्ता बन्यजन्तु र वनस्पतिको बासस्थानको रूपमा रहेको बनजङ्गलमा मानव अतिक्रमण रोकी संरक्षण गर्न जरुरी छ। जैविक विविधता महासन्धि, १९९२ ले जैविक विविधताको रक्षा गर्ने कार्यलाई मानव मात्रको साझा चासो (common concern of humankind) को विषय मानी जैविक विविधताको संरक्षणको लागि प्राकृतिक बासस्थानको संरक्षण गर्नुपर्ने लगायतका दायित्व सूजना गरेको छ^५। यसैगरी जलवायु परिवर्तन सम्बन्धमा भएका विभिन्न सन्धिहरू^६ ले जलवायु परिवर्तनलाई न्यूनीकरण गर्नुपर्ने दायित्व थपेको छ। बनजङ्गलले हरितगृह ग्यासहरू अवशोषित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा बनजङ्गलको संरक्षण जलवायु परिवर्तनको महत्वपूर्ण मुद्दा बनेको छ। नेपालले पुरा गर्छु भनी प्रतिबद्धता जनाएका यी दायित्वहरू पुरा गर्नुमा कुनै न कुनै रूपमा बनजङ्गलको संरक्षणले भूमिका रहन्छ^७। बनजङ्गलको संरक्षण विना नेपालले आफ्नो अन्तरराष्ट्रिय दायित्व पुरा गर्न सम्भव देखिँदैन। यस स्थितिमा कुनै पनि बहानामा बनजङ्गलको जग्गा अतिक्रमण हुन दिने छुट नेपाललाई रहाँदैन।

२९. अब बनजङ्गल, राष्ट्रिय निकुञ्ज, संरक्षित क्षेत्रको जग्गाको उपभोग र सो क्षेत्रको प्राकृतिक श्रोत साधनको प्रयोगको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोणतर्फ हेर्दा अधिवक्ता रामचन्द्र सिम्खडासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको रिट निवेदनमा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र निर्माण गर्न खोजिएको सङ्क

^३ चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भए अनुसार (<https://chitwannationalpark.gov.np/index.php/reports/annual-reports/75-annual-report-2076-079/>)

^४ उक्त माहसन्धिको प्रस्तावनामा "...बन्यजन्तु र वनस्पतिहरू पृथ्वीको प्राकृतिक प्रणालीको एक अपूरणीय भाग भएकोले अहिलेको र आगामी पुस्ताहरूको लागि सुरक्षित राखिनुपर्ने ..." भन्ने उल्लेख भएको।

^५ उक्त माहसन्धिको प्रस्तावनामा "...जैविक विविधताको संरक्षणको लागि आधारभूत आवश्यकता भनेको परिस्थितिक प्रणाली र प्राकृतिक बासस्थानको आन्तरिक संरक्षण हो..." भन्ने उल्लेख भई धारा ८ मा आन्तरिक संरक्षण (in-situ conservation) र धारा ९ मा बाह्य संरक्षण (ex-situ conservation) को बारेमा उल्लेख छ।

^६ United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 1992, Kyoto Protocol, 2005, Paris Agreement 2015, United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD), 1994 समेतलाई नेपालले अनुमोदन गरेको र जलवायु परिवर्तन रोकथामको लागि नेपालको समेत दायित्व रहेको।

B/1/1

नेपालले अन्तरराष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरुमा जनाएको प्रतिबद्धता, नेपालको संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधान विपरीत रहेको भनी व्याख्या भएको पाइन्छ। सोही आदेशमा “सरकार सार्वजनिक सम्पत्तिको मालिक नभएर न्यासी मात्र रहेको, प्राकृतिक स्रोत वा सम्पदाको न्यास नेपालका सम्पूर्ण जनता, वर्तमान एवम् भावी पुस्ताको हितको लागि राखिएको हुँदा स्रोतको परिचालनको विषयमा देशका समस्त जनताको हित नहेरी सीमित व्यक्ति वा समुदायको लाभको लागि उसले जे पनि गर्दू भन्न मिल्दैन। प्राकृतिक स्रोतहरू राष्ट्रका समस्त जनता, वर्तमान र भावी पुस्ता वा सन्ततिसमेतका सम्पत्ति हुन् भन्ने कुरालाई सरकारले बुझ्नु र मनन गर्नुपर्दै भनी विस्तृत व्याख्या भएको छ^५। त्यसैगरी शैलेन्द्र प्रसाद अध्येडकरसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय रहेको चुरेक्षेत्रबाट गिटी बालुबा उत्खनन् विरुद्ध परेको रिट निवेदनमा “पर्यावरणीय दिगो विकासको सिद्धान्तलाई राज्य नीतिका सिद्धान्तहरू मध्ये सबैभन्दा आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकारिनु अनिवार्य देखिने” भन्ने व्याख्या भएको पाइन्छ^६। त्यसैगरी नन्द केशर राईसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत रहेको वनक्षेत्रको जग्गा सुकुम्बासीको नाममा दर्ता गरिएको विषयको रिट निवेदनमा वनक्षेत्र भित्रको सार्वजनिक जग्गा व्यक्ति विशेषका नाममा दर्ता गर्न नमिल्ने गरी फैसला भएको पाइन्छ^७। यसअनुसार पनि वन तथा संरक्षित क्षेत्रहरूमा जथाभावी बाटो बनाउन, उत्खनन् गर्न र सुकुम्बासीको नाममा दिन नमिल्ने भन्ने सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण रहेको पाइयो।

३०. माथि उल्लिखित संवैधानिक प्रावधान र अन्तरराष्ट्रिय दायित्वको अतिरिक्त वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ का व्यवस्थाहरू हेर्दा पनि ती व्यवस्थाहरूले वनजङ्गल र तिनको संरक्षण सम्बन्धमा थप दायित्व सृजना गरेको अवस्था छ। वन ऐन, २०७६ को दफा ७ मा राष्ट्रिय वनभित्रको जग्गा कसैले पनि दर्ता गर्न वा गराउन नहुने र दर्ता गराएमा स्वतः बदर हुने उल्लेख छ। सोही ऐनको दफा १२ ले स्पष्टरूपमा वनक्षेत्रभित्र बसोबास वा पुनर्बास नगरिने भन्ने व्यवस्था गरेको

^५ रामचन्द्र सिम्बडासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, ने.का.प. २०७६, अङ्क २, निर्णय नं. १०२०४ दैशैलेन्द्र प्रसाद अध्येडकरसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत संवैधानिक इजलासबाट ०७७-WC-००९९ समेतको रिट निवेदनमा मिति २०७९। १। ७ मा भाएको फैसला।

^६ नन्द केशर राई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत, मुद्दा नं. ०६५-WO-०९५४, फैसला मिति २०७४। ५। ७

६१८

छ। वनक्षेत्र भित्र के पर्दछ भनी सोही ऐनको दफा २(फ) हेर्दा ‘वनक्षेत्र भनाले निजी स्वामित्वको हक भोगको र प्रचलित कानूनले अन्यथा व्यवस्था गरेको बाहेको वन सिमाना लगाइएको वा नलगाइएको वनले घेरिएको वा वनभित्र रहेको घाँसे मैदान, खर्क, हिउँले ढाकेको वा नढाकेको नाङ्गो पहाड, बाटो, पोखरी, ताल तलैया, सिमसार, नदी, खोलानाला, बगर, पर्ती वा ऐलानी जग्गाले ओगटेको क्षेत्र सम्झनु पर्छ’ भनी परिभाषा गरेको छ। तसर्थ, दफा १२ र २(फ) लाई एकै साथ राखी हेर्दा वनको सीमा भित्र पर्ने, वनक्षेत्र भनी नक्साङ्कन भएको जुनसुकै जग्गा पर्ने देखिन्छ। कुनै क्षेत्रमा अतिक्रमण गरी घरबास भएको छ वा कुनै कारण वन पातलिएको वा वर्तमानमा वन विनास भएको छ भन्ने आधारमा कानून विपरीतको अतिक्रमणलाई मान्यता दिने गरी वन क्षेत्रका जग्गाहरूमा मानव बसोबास वा पुनर्बास गराउन मिल्ने देखिँदैन। त्यसैगरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को व्यवस्था हेर्दा उक्त ऐनले विभिन्न संरक्षण क्षेत्र तोकनुको साथै ऐनको दफा ५(ख) ले अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट लिखित अनुमति नलिई कुनै पनि व्यक्तिले राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षभित्र जुनसुकै प्रकारको घर, छाप्रो, आश्रय वा अरु आकार बनाउन वा भोग गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ। वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ सो विषयसँग सम्बन्धित विशिष्ट प्रकारका ऐनहरु हुन्। जब दुई वटा विशेष ऐनका व्यवस्थाहरु एक आपसमा बाइदछन् कुन ऐन के विषयमा बनेको हो भन्ने हेरी विषयसँग सम्बन्धित ऐनको व्यवस्थालाई प्राथमिकता वा प्राधान्यता दिई व्याख्या गरिनु पर्छ। यस दृष्टिबाट समेत वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ मा गरिएका व्यवस्थाहरुले वन वा निकुञ्ज क्षेत्रमा बसोबास वा पुनर्बास गराउन निषेध गरेको हुँदा भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ख वा दफा ५२ग को व्यवस्था भनी सुकूम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा वनक्षेत्र भित्र पर्ने जग्गा र राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्रको जग्गा वितरण गर्न मिल्ने तथा बसोबास गराउन सकिने देखिँदैन। सो क्षेत्रमा कुनै पनि संरचना बनाउनु पर्ने वा कुनै क्रियाकलाप गर्नुपर्ने भएमा सर्वप्रथम वन ऐन र राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐनको प्रावधान विपरीत नहुने गरी भएको भन्ने यकिन हुनु आवश्यक हुन्छ। सोको लागि वन तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐनले तोकेको प्रक्रिया बमोजिम सम्बन्धित अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमति अनिवार्य रूपमा लिएको हुनु पर्ने देखिन्छ।

६१९

३१

३१. तसर्थ माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना भएअनुसार सुकुम्बासी समस्याको समाधानको लागि वनजङ्गलमा बसोबास गर्न दिने कार्य वातावरण संरक्षण र पारिस्थितिकी सन्तुलन कायम गर्ने संवैधानिक दायित्व, विद्यमान कानूनी व्यवस्था, अन्तराष्ट्रिय प्रतिबद्धता विपरीत हुने हुँदा कुनै पनि तवरबाट वन र संरक्षित क्षेत्र बसोबासको लागि प्रदान गर्न मिल्दैन। सो माथि विशेष रूपमा वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले स्पष्ट रूपमा वनक्षेत्र, निकुञ्ज क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रमा बसोबासलाई निषेध गरेको हुँदा ती ऐनले गरेको व्यवस्थालाई नाघेर ती ऐनले तोकेका पदाधिकारीका धारणा नबुझी उनीहरूको लिखित सहमति नलिई, वन वा निकुञ्ज क्षेत्रमा भैरहेको अतिक्रमण बारे अध्ययन नगरी अतिक्रमणको विषयमा कुनै उजुरी छ, वा मुद्दा चलेको आदि अवस्था नहेरी कुनै जग्गामा हाल वन नरहेको भन्नेसम्म आधारमा वन र निकुञ्जको जग्गा वितरण गर्न मिल्दैन।

३२. तसर्थ वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित कानूनी प्रक्रियाको अनुशरण नगरी, उक्त ऐनद्वारा स्थापित निकायहरूको आधिकारिक र औपचारिक निर्णय बेगर, वन र निकुञ्ज मार्फत गरिएका संरक्षणका प्रयासहरु प्रभावित वा निस्तेज हुने र वनजङ्गल लगायतका संरक्षित क्षेत्रको अतिक्रमणले वैधता पाउने गरी सुकुम्बासी वा अव्यवस्थित बसोबासीको नाममा जग्गा वितरण गर्ने गराउने कार्य नगर्नु नगराउनु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। अरु तपसिल बमोजिम गर्नु।

तपसिल

१. रिट निवेदन माग बमोजिम आदेश जारी नभएकोले सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम १५ को उपनियम (३) बमोजिम निवेदकले निवेदन दर्ता गर्दा रसिद नं. ५२३० मिति २०७७।४।५ मा यस अदालतमा राखेको धरौटी रु.५,०००।-(पाँच हजार रुपैयाँ) सदर स्याहा गर्नु भनी यस अदालतको आर्थिक प्रशासन शाखालाई जानकारी दिनु।
२. प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपिसहित प्रत्यर्थीहरु लगायत नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र सो अन्तर्गतिका सम्पूर्ण विभाग र कार्यालयहरूलाई महान्यायाधिकत्ताको कार्यालय मार्फत लेखी पठाई दिनु र यो आदेशको पालना

८१४

भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्नु भनी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई आदेश सहितको जानकारी दिनू।

३. सरोकारवालाले फैसलाको प्रतिलिपि माग गरेमा नियमानुसार गरी नक्कल दिनू।
४. प्रस्तुत आदेश विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी निवेदनको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनू।

८१५

(आनन्दमोहन भट्टराई)

न्यायाधीश

~~प्रकाश कुमार दुंगाना~~

(प्रकाश कुमार दुंगाना)

~~सप्तना प्रधान मल्ल~~

(सप्तना प्रधान मल्ल)

~~ईश्वरप्रसाद खतिवडा~~

(ईश्वरप्रसाद खतिवडा)

~~विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ~~

(विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ)

न्यायाधीश

न्यायाधीश

न्यायाधीश

प्रधान न्यायाधीश

इजलास अधिकृत : अन्जनराज सापकोटा

कम्प्युटर अपरेटर : हर्क माया राई

इति संवत् २०८० साल माघ ३ गते रोज ४ शुभम्।